

УДК 94: 323.13.001.12 (497.2) “18”: 929 Кішельський

ПРОЕКТ ВИЗВОЛЕННЯ БОЛГАРІЇ ВІД ОСМАНСЬКОГО ГНІТУ ІВАНА КІШЕЛЬСЬКОГО

Вікторія СВИРИДЕНКО

*Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна
пл. Свободи, 4, Харків, 61077, e-mail: viktorija-sviridenko@yandex.ru
Кафедра нової та новітньої історії*

У повідомленні висвітлюється суспільно-політична діяльність І.Кішельського, оцінюється його роль у болгарському національно-визвольному русі, а також аналізується розроблений ним “Проект поступової підготовки визволення Болгарії”.

Ключові слова: І.Кішельський, історія Болгарії, болгарський національно-визвольний рух середини ХІХ ст.

У 1856 р. відомий болгарський громадсько-політичний і військовий діяч Іван Кішельський (1826–1880) розробив “Проект поступової підготовки визволення Болгарії”, що передбачав здійснення низки заходів економічного, культурно-освітнього та політичного характеру для організації збройного повстання болгарського народу проти турецького панування.

У багатьох відношеннях проект І.Кішельського викликає великий інтерес, оскільки саме він започаткував формування визвольної ідеології в Болгарії¹. Втім, в науковій літературі роль І.Кішельського в болгарському національно-визвольному русі 50–70-х років ХІХ ст. досі залишається маловивченою, хоча це питання неодноразово привертало увагу дослідників, які зазвичай обмежувалися констатацією факту існування “Проекту поступової підготовки визволення Болгарії”², наголошували на військових заслугах І.Кішельського у Кримській війні та на його контактах із болгарськими революціонерами Г.Раковським, В.Левським, Л.Каравеловим, Хр.Ботевим². Дещо ґрунтовніше діяльність та творчу спадщину І.Кішельського проаналізували Ф.Шашко, О.Маждракова-Чавдарова, І.Забунів, П.Мітев, В.Бонева,

¹ *Забунів І. Д.* Болгары юга России и национальное болгарское Возрождение в 50–70-е гг. XIX в. Кишинев, 1981. С.77.

* Мова, якою написаний документ, близька до болгарського діалекту, характерного для півдня Болгарії. Крім того, трапляється багато російських та турецьких слів. Часто одні й ті ж слова Кішельський пише по-різному, наприклад, слово “болгари”: българи, блъгари.

² Див.: *Стойчев І.* Генерал Иван К. Кишелски // Военноисторически сборник. 1947. Т.63. С.114–124; *Генов Ц.* Българи-офицери, борци за руско-българска дружба преди Освобождението. София, 1957; *Генов Ц.* Иван Кишелски // Бележити българи. София, 1968. Т.2. С.327–335; *Генов Ц.* Българите и руско-турските войни ХVІІІ–ХІХ век. София, 1987.

І.Тодев³. Та все ж постать І.Кішельського як непересічного діяча болгарського національно-визвольного руху й надалі потребує глибшого вивчення. Насамперед необхідно подолати усталений стереотип, згідно з яким уся його діяльність сприймається лише як прояв ініціативи Росії та намагання останньої посилити свій вплив на християнське населення Балканського півострова, передусім на болгар.

У пропонованій статті автор має на меті з'ясувати, за яких умов відбувалося формування суспільно-політичних поглядів І.Кішельського, проаналізувати його "Проект поступової підготовки визволення Болгарії", окреслити роль цього діяча у національно-визвольній боротьбі болгарського народу.

Джерельною базою дослідження є згадані проекти І.Кішельського, оприлюднені на сторінках журналів "Исторически преглед"⁴ та "Известия на държавните архиви"⁵, рукописи яких зберігаються у Болгарському історичному архіві ім. М.Дринова при Народній бібліотеці ім. Святих Кирила та Мефодія, а також "Архів Г.С.Раковського"⁶, в якому представлено як його літературні твори, так і програмні документи, що дають уявлення про ідеологічні засади видатного революціонера, лист до І.Кішельського тощо.

До Кримської війни (1853–1856) суспільно-політичний рух у Болгарії мав стихійний, неорганізований та локальний характер. Як правило, він був результатом спонтанної реакції населення на турецьке свавілля чи відповіддю на політику Високої Порти, яка лише обіцяла великим державам здійснити перетворення, а фактично нічого не змінювала. Часто ці збройні виступи болгар були пов'язані з визвольною боротьбою інших балканських народів, а також з російсько-турецькими війнами. Їх слабким місцем була відсутність чітко визначеної ідеології та загальнонаціонального керівного центру, тому всі вони були заздалегідь приречені на поразку.

Традиційно новий період у розвитку болгарського національно-визвольного руху, основною суттю якого був перехід від стихійної боротьби розрізнених повстанських чет до організованої діяльності, пов'язують з іменем Георгія (Сави) Стойкова Раковського (1821–1867). Вважається, що саме Г.Раковський був родоначальником революційного спротиву, автором концепції національної революції, мета якої – здобуття незалежності Болгарії збройним шляхом. Це твердження належно аргументоване. Великою заслугою Г.Раковського є вироблення у листопаді–грудні 1858 р. "Плану визволення Болгарії" (так званий Одеський план). Поштовхом до його написання став конфлікт між Туреччиною та Чорногорією⁷. Однак ця політична програма виникла не на порожньому місці: ще 1856 р. І.Кішельський розробив "Проект поступової підготовки визволення Болгарії"⁸.

Іван Кішельський народився в 1826 р. у місті Котел. 1851 р. він став студентом Київського університету. На початку Кримської війни (1853–1856) залишив навчання

³ *Кишелски И.* Проект на безсмъртното общество / Публ. и вступ. статія Ф.Шашко // Исторически преглед. 1972. № 3. С.98–111; *Кишелски И.* Проект за "Образованието и напредванието българско" / Публ. и вступ. статія Ф.Шашко // Известия на държавните архиви. 1972. № 22. С.131–150; *Маждракова-Чавдарова О.* Българското национално-революционно движение след Кримската война (1856–1866 г.): Автореферат на дисертация за получаване на научна степен "кандидат на исторически науки". София, 1972. С.13; *Забунув И.Д.* Болгары юга России и национальное болгарское Возрождение в 50–70-е гг. XIX в. Кишинев, 1981; *Митев П.* Българско Възраждане: Лекционен курс. София, 1999. С.97–98; *Бонева В.* Възраждане: България и българите в преход към Новото време. Шумен, 2005. С.360–362; *Тодев И.* Българското национално-революционно движение (1853–1878): нетрадиционни вариации на традиционна тема. София, 2005. С.36.

⁴ *Кишелски И.* Проект на безсмъртното общество. С.98–111.

⁵ *Кишелски И.* Проект за "Образованието и напредванието българско". С.131–150.

⁶ Архив на Г.С.Раковски. София, 1952.

⁷ *Косев Д.* Георги Стойков Раковски и българската национална демократическа революция // Исторически преглед. 1981. № 6. С.44.

⁸ *Забунув И.Д.* Болгары юга России и национальное болгарское Возрождение в 50–70-е гг. XIX в. С.77.

і поповнив лави болгарських добровольців. Спочатку він служив перекладачем, а згодом став ординарцем генерала С.Хрульова⁹. Як військовослужбовець, відзначився при обороні Севастополя¹⁰. За активну участь у цій війні був нагороджений орденами й отримав перший офіцерський чин¹¹. Після закінчення війни Одеське болгарське настоятельство, засноване 1854 р. з метою допомоги російській армії, вирішило дещо розширити масштаби своєї діяльності та певним чином змінити її характер¹². З цією метою розпочалося обговорення статуту організації. Участь у ньому, разом з видатними болгарськими діячами Н.Геровим, Д.Мутєвим, Хр. Мутєвим, Д.Кірквичем, І.Івановим, взяв й І.Кішельський, що перебував тоді в Одесі¹³.

В 1857 р. І.Кішельський таємно відправився до Болгарії як розвідник російського Генерального штабу (офіційна версія – вчитель, що шукає роботу). Перебуваючи на батьківщині, розповсюджує уже згадуваний “Проект поступової підготовки визволення Болгарії”¹⁴. По дорозі до м.Котел знайомиться з російським консулом в Одрині (Адріанополі) М.Д. Ступіним. Згодом цей дипломат у листі до Н.Герова, російського віце-консула в Пловдиві (Філіпполі), охарактеризує І.Кішельського як полум’яного патріота з великими різнобічними здібностями¹⁵. Повернувшись з Болгарії, Кішельський представив російським урядовцям “Записку про необхідність створити книгарню при Одеському болгарському настоятельству” з метою розповсюдження книг у різних куточках Болгарії¹⁶ і “Записку про ставлення Росії до Болгарії та про їх взаємні інтереси”, де велика надія покладається на Росію, яка, на його думку, повинна “виправити попередні помилки”, “відновити свій вплив там” (тобто в Болгарії) та “вселити повну народну довіру болгар до себе”¹⁷.

Доведеним фактом є листування І.Кішельського з Г.Раковським¹⁸. Після повернення з Болгарії Кішельський доволі детально розповідав останньому про становище Болгарії¹⁹; в іншому листі радив йому прослухати лекції в Московському університеті, на що висловлював готовність виділити кошти²⁰. В листі від 5 травня 1858 р. Г.Раковський писав, що бажав би зустрітися з І.Кішельським для узгодження думок та постановки спільних цілей на благо Вітчизни²¹. Однак ця зустріч не відбулась: у травні 1858 р. Кішельський, отримавши призначення в Кабардинський полк, від’їхав на Кавказ²². Перебуваючи там, розгорнув активну діяльність із ознайомлення громадськості з “болгарським питанням”. Під час підготовки Г.Раковським Першого болгарського легіону в Белграді наприкінці 1861 р. діячі

⁹ Стойчев И. Генерал Иван К. Кишелски. С.114–115; Генов Ц. Иван Кишелски. С.329.

¹⁰ Генов Ц. Българите и руско-турските войни XVIII–XIX век. С.129; Тодев И. Българското национално-революционно движение (1853–1878): нетрадиционни вариации на традиционна тема. С.36.

¹¹ Забунов И. Д. Болгары юга России и национальное болгарское Возрождение в 50–70-е гг. XIX в. С.77.

¹² Барсов Н. Тридцатилетие деятельности Одесского болгарского настоятельства (1854–1884 гг.) и материалы для истории освобождения Болгарии. Одесса, 1895. С.10–11.

¹³ Доинов Ст. Българите в Украйна и Молдова през Възраждането (1751–1878). София, 2005. С.250.

¹⁴ Тодев И. Българското национално-революционно движение (1853–1878): нетрадиционни вариации на традиционна тема. С.36; Стойчев И. Генерал Иван К. Кишелски. С.117.

¹⁵ Цит. за: Стойчев И. Генерал Иван К. Кишелски. С.115–116.

¹⁶ Генов Ц. Българи-офицери, борци за руско-българска дружба преди Освобождението. С.39–40; Забунов И. Д. Болгары юга России и национальное болгарское Возрождение в 50–70-е гг. XIX в. С.77.

¹⁷ Цит. за: Забунов И. Д. Болгары юга России и национальное болгарское Возрождение в 50–70-е гг. XIX в. С.37.

¹⁸ Архив на Г.С.Раковски. София, 1952. Док. № 94. С.154.

¹⁹ Стойчев И. Генерал Иван К. Кишелски. С.118; Генов Ц. Иван Кишелски. С.330.

²⁰ Цит. за: Архив на Г.С.Раковски. С.154.

²¹ Архив на Г.С.Раковски. Док. № 94. С.153.

²² Стойчев И. Генерал Иван К. Кишелски. С.117; Генов Ц. Иван Кишелски. С.330.

Одеського болгарського настоятельства мали намір надати йому допомогу у справі підготовки повстання у Болгарії. Зокрема, Н.Тошков, один із настоятелів, обіцяв надіслати кілька досвідчених молодиків, серед яких значився й І.Кішельський²³. Проте до цієї справи він не був залучений.

Повернувшись до Одеси в 1867 р., І.Кішельський разом із штабс-капітаном Н.Раєвським розробляє план повстання в Болгарії й від'їжджає до Белграда у зв'язку зі створенням там Другого болгарського легіону. Із Сербії прямує до Болгарії для зустрічі з четою П.Хітова. Імовірно, Кішельський брав участь у підготовці чети Хаджі Дімітра та Стефана Караджі²⁴. З 1868 р. він постійно проживав в Одесі, працюючи при новоросійському і бессарабському губернаторі радником “у слов'янських справах”²⁵. Під час візиту Х.Ботєва до Одеси у 1875 р. І.Кішельський передав йому 30 револьверів для справи революції та висловив сподівання на підтримку Росією болгарського народу²⁶. В 1876 р. (за іншими даними – 1878 р.)²⁷ він отримав чин генерал-майора²⁸. Втім, безпосередньо взяти участь у Квітневому повстанні 1876 р. Кішельському не вдалось, оскільки на прохання про звільнення з російської військової служби він отримав відмову²⁹.

Написанням “Проекту поступової підготовки визволення Болгарії” І.Кішельський, безсумнівно, зробив вагомий внесок у справу національного визволення*. Цей документ структурно поділений на дві частини – “Проект безсмертного товариства” (“Проект на безсмертного общество”) і “Ширий та корисний голос вітчизни” (його повна назва в оригіналі – “Искренний и полезный глас отечества заради образованието и напредванието бльгарско”)³⁰. У свою чергу, “Ширий та корисний голос вітчизни” складається зі вступу та трьох розділів (фактично двох, бо третій розділ відсутній). У вступі Кішельський формулює поняття “національне суспільство”, члени якого, на його думку, “морально, національно та політично пов'язані між собою”. В першому розділі описано завдання та характер дев'яти різних товариств як складових спільного “Благодійного товариства”: “Патріотичне товариство” (відповідало відділу “любородні” у “Проекті безсмертного товариства”), “Товариство шанувальників народної просвіти” (відповідало відділові “шанувальники болгарської просвіти”), “Товариство археологічне, історико-географічне та статистичне”, “Приватне банківське товариство”, “Кравецьке товариство”, “Прасольське товариство”, “Компанія зі збору податку з овець”, “Малі общини для різних необхідних у місті або селі потреб”, “Музеї старожитностей”. У другому розділі розповідається про інші три товариства, серед них “Товариство національних політиків та дипломатів” (відповідало відділен-

²³ Генчев Н. Одеського настоятельство в борбите за освобождението на България (1856–1878 г.) // Исторически преглед. 1972. № 6. С.15.

²⁴ Генов Ц. Иван Кишелски. С.330–331.

²⁵ Забунов И.Д. Болгарский комитет в Одессе в 1867–1868 гг. // 100-летие освобождения Болгарии от османского ига 1878–1978. Москва, 1978. С.104.

²⁶ Генов Ц. Иван Кишелски. С.331–332.

²⁷ Энциклопедия “България”. Т.3. София, 1982. С.431.

²⁸ Генов Ц. Българи-офицери, борци за руско-българска дружба преди Освобождението. С.44.

²⁹ Генов Ц. Иван Кишелски. С.333.

* Згодом І.Кішельський взяв участь у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр., після якої став губернатором Відинського, трохи згодом – Варненського округів. В листопаді 1878 р. відкрив у Софії військову школу для підготовки болгарських офіцерів. Влітку 1879 р., коли закінчився термін Тимчасового російського управління в Болгарії, генерал Кішельський повернувся до Одеси, де невдовзі захворів та 1880 р. помер.

³⁰ Бонева В. Възраждане: България и българите в преход към новото време. Шумен, 2005. С.360–361.

ню “політиків” та “дипломатів”), “Добросумлінне товариство”, “Христолюбиве товариство”³¹.

Отже, “Ширий та корисний голос вітчизни” – це широка програма заохочення розвитку країни в освітній та економічній сферах за допомогою різних товариств, спільною метою яких є “освіта та добробут Болгарії”. В документі не ставиться прямо питання про політичне визволення Болгарії, про яке йтиметься в іншій частині “Проекту поступової підготовки визволення Болгарії”.

Друга частина плану Кішельського, “Проект безсмертного товариства”, складається зі вступу, що містить короткий опис підрозділів, на які поділяється проектоване товариство; з детального опису повноважень кожного підрозділу, а також додається зразок клятви при вступі до товариства (вона подається окремо для кожного з відділів). Тобто, передбачалося створення “Безсмертного товариства”, члени котрого ділилися б на шість відділів, кожний з яких сприяв би, у межах своїх повноважень, визволенню Вітчизни; таким чином, кожен “гідний” болгарин, відповідно до своїх здібностей і можливостей, міг брати участь у загальній підготовці та боротьбі³².

Кожен із шести відділів “Безсмертного товариства” мав свої, чітко визначені функції. До першого входили “довірені” (“поверените”), яким доручалась найскладніша і найважливіша робота – їм необхідно було вести розвідницьку роботу в турецьких адміністративних та державних органах, а також в армії, тож, ці завдання могли виконувати лише представники заможних верств болгарського суспільства³³. Окрім того, у листуванні з іншими членами товариства вони повинні були використовувати спеціальні умовні знаки, ключі³⁴. І.Кішельський вбачав велику роль цих військових і цивільних службовців у координації дій майбутнього повстання. Другу категорію становили “послушники” (“послушници”), яким необхідно було виконувати завдання, поставлені “довіреними”, збирати та вносити в спільну касу гроші³⁵. Третє відділення – це основна військова сила, “смівці” (“юнаци”), які мали організовуватись у чети від 25 до 100 осіб та стати “першими засновниками болгарського визволення”, це були в основному представники “середнього класу” і біднішого населення³⁶. Отже, не заперечуючи зовсім ідею повстання, Кішельський визнавав, що на той час вона була передчасною та необміркованою, тому пропонував провести відповідну підготовку народу до нього³⁷.

До четвертого відділу залучались так звані “любородні”, що зобов’язані були докласти усіх зусиль для збереження єдності народу шляхом боротьби проти пропаганди католицьких, євангелістських та інших агентів, а також вселяти в народ національну самосвідомість й духовно зближувати усі верстви болгарського населення, тобто, ця категорія мала складатися з інтелігенції³⁸. У “Шириому та корисному голосі вітчизни” І.Кішельський виразно давав зрозуміти, що виступає проти грецького духівництва та його впливу на болгарське населення³⁹. Більше того, болгарам-членам “Христолюбивого товариства” І.Кішельський радив проникати у середовище грецького духів-

³¹ *Кішелски И.* Проект за “Образованието и напредванието българско”. С.132–149.

³² *Кішелски И.* Проект на безсмертного общество. С.101–111.

³³ Там само. С.103–105.

³⁴ Там само. С.104.

³⁵ Там само. С.105–106.

³⁶ Там само. С.106–107.

³⁷ *Рангелов Б.* Политическият национализъм на българското националноосвободително движение през Възраждането, 2004 [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://simvol.boinaslava.net/index.php>]. Доступ – 18.01.2008.

³⁸ *Кішелски И.* Проект на безсмертного общество. С.107–109.

³⁹ *Кішелски И.* Проект за “Образованието и напредванието българско”. С.134.

ництва і таким чином впливати на вирішення церковного питання⁴⁰. На його думку, поділ болгар на різні “партії” не сприяв об’єднанню нації та поваленню ненависного ярма⁴¹. Подібні ідеї висловлювалися І.Кішельським і в іншому його творі – “Записці про ставлення Росії до Болгарії та про їх взаємні інтереси” (1857)⁴².

Ще одним відділом “товариства” були “шанувальники болгарської просвіти” (“любителі на българското провещение”), які повинні турбуватись про “народну освіту”⁴³. До шостого відділення належали “політики” та “дипломати”, що мали відстоювати інтереси болгарського народу за кордоном⁴⁴. І.Кішельський особливо підкреслював роль дипломатів у загальній справі визволення Болгарії. Що стосується зовнішньополітичної орієнтації: в “Проекті” не допускалася навіть думка про співпрацю з європейськими державами, при цьому великі надії покладалися на допомогу Росії⁴⁵. Водночас І.Кішельський зазначав, що російським консулам буде повідомляти лише частина інформації про підготовку повстання, адже болгарі як справжні патріоти повинні діяти лише на користь Болгарії, “а не на користь англійську, російську чи французьку”⁴⁶.

Таким чином, задля досягнення вищої мети – політичної незалежності Болгарії – І.Кішельський пропонував розгорнути всебічну підготовку всередині країни. Тобто, це була програма визволення країни у далекій перспективі; спершу необхідно здійснити низку заходів економічного, освітнього та політичного характеру з метою його підготовки.

Разом з тим, І.Кішельський висував ідею здобуття церковної та культурно-освітньої незалежності⁴⁷, яка б стала підґрунтям до завоювання Болгарією політичної свободи, слугувала формуванню та піднесенню національного духу та самосвідомості. Роботу на культурній ниві він радив поєднувати зі збором коштів та організацією збройних сил⁴⁸. Крім того, планувалося поліпшення економічного становища болгарських земель шляхом створення низки зазначених товариств⁴⁹.

На підставі наведеного переліку відділів товариств, а також зобов’язань їхніх членів можна зробити висновок, що до участі у справі визволення Вітчизни планувалось залучити усі верстви болгарського суспільства, а сама мережа товариств мала бути доволі розгалуженою та різноплановою, але об’єднаною спільною метою визволення Болгарії з-під османського ярма. З огляду на повноваження усіх груп, треба констатувати, що організація планувалась як таємна, законспірована. На жаль, програма І.Кішельського на практиці не була реалізована. Вочевидь, його погляди не вдалося донести до широкої громадськості, хоча він і здійснив подорож Болгарією з метою їх популяризації.

Оцінюючи роль І.Кішельського в болгарському національно-визвольному русі, зауважимо, що, безсумнівно, його постать заслуговує на більшу увагу до себе. Його “Проект поступової підготовки визволення Болгарії” став першою усвідомленою, чітко сформульованою програмою збройної боротьби за політичну незалежність Болга-

⁴⁰ Там само. С.149.

⁴¹ “Проект на безсмертного общество” Иван Кишелски 1856 г. // Документи за новата история на България XIX – началото на XX век / Съст. Петко Ст. Петков. Велико Търново, 2002. Док. №28. С.103.

⁴² *Забунув И. Д.* Болгары юга России и национальное болгарское Возрождение в 50–70-е гг. XIX в. С.37.

⁴³ *Кишелски И.* Проект на безсмертного общество. С.109–111.

⁴⁴ Там само. С.111.

⁴⁵ Там само. С.110.

⁴⁶ *Кишелски И.* Проект за “Образованието и напредванието българско”. С.144–145.

⁴⁷ *Кишелски И.* Проект на безсмертного общество. С.101–111.

⁴⁸ Там само. С.105–107, 110.

⁴⁹ *Кишелски И.* Проект за “Образованието и напредванието българско”. С.141–144.

рії. Перебуваючи на службі в Російській імперії, І.Кішельський за будь-якої нагоди намагався сприяти справі визволення Вітчизни, однак часто ці ініціативи стримувалися російськими урядовцями, які змушені були до початку 1870-х років зважати на Паризьку (Кримську) систему міжнародних відносин.

**PROJECT OF BULGARIA'S LIBERATION
FROM THE OSMAN YOKE BY IVAN KISHELSKI**

Viktoria SVYRYDENKO

*V. N. Karazin Kharkiv National University
4, Svobody Sq., 61077, Kharkiv, e-mail: viktoria-sviridenko@yandex.ru
The Modern and Contemporary History Department*

Social and political activity of I. Kishelski is high-lighted in the article. His contribution to the Bulgarian national-liberation movement is appraised and his "Project of gradual preparation of Bulgaria's liberation" is analysed.

Key words: I. Kishelski, Bulgarian history, Bulgarian national liberation movement of the middle of the XIX c.

Стаття надійшла до редколегії 06.09.2009
Прийнята до друку 23.10.2009